

Віталій Нахманович (Київ)

Суб'єктивні проблеми дослідження історії народів України під час Другої світової війни

Першою методологічною посилкою даної роботи є розподіл проблем, що впливають на історичне дослідження, на об'єктивні і суб'єктивні.

До об'єктивних ми зараховуємо проблеми, пов'язані із загальним станом історичного знання, як-то:

- відсутність або ситуативна недоступність джерел;
- невідпрацьованість науково-дослідницьких методологій.

Проблемами суб'єктивними ми вважаємо ті, що пов'язані з впливом на дослідників людських оцінок історичних подій. Їх можна розподілити на:

- державні — тиск пануючої ідеології;
- громадські — тиск пануючої суспільної міфології;
- особисті — тиск етно-конфесійної самоідентифікації дослідника (а також його вікових, статевих, соціальних, освітніх і мовних характеристик).

Поряд з цими проблемами, які тиснуть на істориків у будь-якій країні світу, існують специфічні проблеми, вплив яких виразно виявляється саме в Україні. До них можна віднести:

- відсутність узгодженої державної ідеології, яка сьогодні, замість того, щоб надати досліднику можливості і навіть створити умови для незаангажованого наукового пошуку, чинить подвійний напів-офіційний тиск з боку як пострадянської, так і української неонаціоналістичної ідеології;
- необхідність пристосування до пануючих у світі ідеологем Другої світової війни — історії, написаної державами-переможцями. І це в час, коли багато народів Східної та Центральної Європи, у тому

числі український народ, «прогнали» війну не як союзники нацистської Німеччини, а як «жертви Ялти»;

- співіснування і конкуренція різних підходів до оцінки подій з боку представників різних етносів і конфесійних спільнот з різною колективною долею під час війни.

Нижче ми спробуємо розглянути, як впливають зазначені чинники на вивчення історії євреїв України під час Другої світової війни.

Сукупність суб'єктивних факторів діяла по-різному в різних країнах. У Радянському Союзі тема «Євреї і війна» існувала недовгий час, а саме до 1948 р., тобто до початку т.зв. «боротьби з космополітизмом», а насправді — офіційної антисемітської кампанії.

Треба зауважити, що тема «Народи-зрадники» (а «космополіт» — це теж зрадник, тільки не у збройній, а у холодній війні) почала існувати в офіційній радянській ідеології з самого початку Другої світової війни. На той час, коли почалась антиєврейська кампанія, яка (що сьогодні може вважатися доведеним) мала закінчитися тотальною висилкою євреїв на Далекий Схід, до складу «зрадників» вже було записано німецький, кримськотатарський, чеченський, інгушський народи, а в окремих регіонах — українців, угорців, вірмен, греків, литовців, латишів, естонців. Наслідком цього була тотальна чи вибіркова висилка представників цих народів до східних регіонів СРСР та винищення їхньої культури.

Ідеологеми «Народи-зрадники» вимагала сама суть радянського режиму, який був побудований на постійному існуванні системного внутрішнього ворога як основи для консолідації основної частини суспільства. Ресурс ідеологеми «ворожого класу», по-перше, був реально вичерпаний, а по-друге, під час війни продемонстрував свою небезпечність з точки зору масової лояльності режиму. Тому на зміну йому прийшла шовіністична ідеологія, яку було замасковано під боротьбу з «фашистським націоналізмом» і «космополітизмом». У пост-сталінські часи першу ідеологеми було замінено на «буржуазний націоналізм», а другу — на «сіонізм».

Тобто якщо під час війни український національний рух у Радянському Союзі мав офіційну назву «українсько-німецького націоналізму» або «українсько-фашистського націоналізму», то починаючи з часів М. Хрущова він став зватися «українським буржуазним націоналізмом». Так само замість «єврейського націоналізму» використовувались поняття «космополітизм», а пізніше «сіонізм». При цьому обидва терміни залишалися системно пов'язаними з поняттям «фашизму», з яким їх постійно ототожнювали. Слід підкреслити, що до складу «буржуазних націоналістів» та «сіоністів» зараховували не лише справжніх націоналістів, тобто людей, які прагнули створення власної незалежної держави, а всіх, хто намагався сприяти розвитку своєї національної культури поза офіційно встанов-

леними межами. Це давало змогу радянському режимові отримати більш-менш помітну групу внутрішніх ворогів, боротьбою з якими можна було наповнити ідеологічне існування суспільства.

При цьому саме євреї напрочуд гарно підходили на роль іманентних «зрадників», тому що мали свою історичну батьківщину поза межами СРСР. Будь-який єврей, який хотів повернутися на землю предків, повинен був кинути «Отечество пролетарской революции» і переселитись до держави, де панують «класові вороги». Таким чином, емігрант мав вчинити, з точки зору радянської ідеології, подвійний акт зради: державної та ідеологічної.

Іншою завадою на шляху вивчення історії євреїв під час війни стало створення офіційного міфу про «Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу» (таку назву отримала колишня «Велика Вітчизняна війна радянського народу»). Одним зі стрижнів цього міфу була героїзація всіх воєнних подій. Зрозуміло, що численні страждання мирного населення, яке не чинило збройного опору окупантам, не вписувались у цю схему. З точки зору радянської ідеології саме просто перебування на окупованій території, яке не суміщалось з участю у русі Опору, стало підозрілим і на все подальше життя накладало на людину тавро. Навіть смерть не рятувала від державно-суспільної зневаги, якщо це була не смерть під час бою.

Таким чином, у хрущовсько-брежневські часи єдиною можливістю залишалось описування героїчних подвигів окремих євреїв — військових або учасників підпільного і партизанського рухів. Але навіть за цього не припускалось згадки про національність героїв. Так само нечисленні дослідження, присвячені нацистському терору, описували загалом «знищення мирного радянського населення», ігноруючи особливе ставлення окупантів саме до єврейського народу.

Треба відзначити, що до 1948 р. щойно було закладено деяку джерельну базу історії євреїв у часи війни. Це пов'язано, в першу чергу, з діяльністю Надзвичайної Державної слідчої комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів, зі слідчими діями під час підготовки окремих відкритих процесів над німецькими злочинцями, зі збиранням матеріалів для «Чорної книги» І. Еренбургом і В. Гроссманом, а також з діяльністю Комісії з історії Великої Вітчизняної війни при АН УРСР. Але якщо матеріали Надзвичайної Комісії (у відповідній частині) і «Чорна книга» мали висвітлити виключно картину тотального знищення єврейського населення на території СРСР (терміна Голокост на той час ще не існувало), то матеріали Комісії з історії війни висвітлювали також участь євреїв у комуністичному підпіллі, воєнних діях, праці в тилу. Зміна політичного курсу не дала змоги видати «Чорну книгу», а міф про «Велику Вітчизняну війну» на довгі десятиліття закрав для оприлюднення матеріали Комісії з

історії війни, що не вписувалися у вузькі ідеологічні рамки. Така ж доля спіткала й численні матеріали підпільно-партизанського руху, і, в першу чергу, докладні співбесіди з його учасниками, які проводились різними партійними інстанціями, від райкомів до ЦК КПУ. У цих відвертих розмовах теж досить багато розповідалось про знищення єврейського населення, про рятування євреїв і про участь євреїв у русі Опору. Частково було оприлюднено тільки матеріали надзвичайних комісій, а саме їх висновки. Найцікавіша частина цих матеріалів — протоколи допитів свідків — залишалася недоступною до кінця радянського режиму. Це стосується і матеріалів процесів над нацистськими злочинцями, які відбувалися безпосередньо по звільненні території України та наступними десятиріччями.

Інші чинники впливають на єврейську історіографію. Одним з них є офіційна ідеологія Держави Ізраїль, яка вимагає протиставлення Ізраїлю, як єдиної можливості стратегічного врятування єврейського народу, непевності перебування у Діаспорі, де з євреями щодня можуть статись будь-які біди, апофеозом яких був Голокост. За цього вказані ідеологічні настанови вимагають демонструвати повну безвихідність ситуації, тобто для євреїв не залишається жодного виходу, як вмирати або емігрувати на історичну батьківщину. Такий підхід призводить до обмеження тематики дослідження виключно саме Голокостом, тобто історією переслідувань і знищення євреїв під час війни.

З іншого боку, численні міжнародні єврейські організації, від яких великою мірою залежить фінансування наукових досліджень, зацікавлені у культивуванні саме трагічної сторони єврейської історії. Але, на відміну від Ізраїлю, вони виходять з двох посилок. Перша — це постійне нагадування саме про Голокост як про символ всесвітнього антисемітизму, пам'ять про який має стати запорукою невідтворення нацистської або інших ксенофобних ідеологій у майбутньому. Стаючи на такий шлях, єврейські діячі виходять з простої тези, що будь-яка ксенофобія рано чи пізно призводить до антисемітизму, тобто в інтересах євреїв якомога раніше вживати профілактичних засобів, найкращим з яких є пропагування толерантності взагалі і вивчення т.зв. «уроку Голокосту», зокрема.

Друга посилка — суто меркантильна. Так звана «індустрія Голокосту» породила численні «благодійні» структури, сенсом діяльності яких є одержання, з одного боку, компенсацій від держав і корпорацій, які так чи інакше були причетні до Голокосту, а з другого, грантів від тих, хто вважає за свій моральний обов'язок зробити внесок у вшанування пам'яті загиблих або запобігання повторення жахливих подій середини минулого сторіччя.

За цього на єврейську історіографію в даному питанні впливає громадська свідомість ізраїльського суспільства і Діаспори, переобтяжена

пам'яттю про трагічні сторінки українсько-єврейських взаємин. Треба брати до уваги, що населення Ізраїлю і діаспорні єврейські громади значною мірою формувалися за рахунок тих, хто емігрував з теренів сучасної України внаслідок трьох хвиль погромів останньої чверті XIX — першої чверті XX сторіччя. Крім того, радянські емігранти кінця 1960-х — початку 1980-х років винесли з собою не тільки спогади про радянський державний антисемітизм, але й увібрали в себе всі постулати радянської пропаганди щодо «українських націоналістів — поплічників фашистів». За цих умов велике місце в єврейській історіографії Голокосту в Україні посідає дослідження й обґрунтування тези про тотальну співучасть місцевого українського населення у знищенні євреїв. Цьому сприяє й вибіркоче використання наявної джерельної бази, основний масив якої складають, у першу чергу, спомини євреїв, що пережили Голокост.

Німецька історіографія знаходиться під значним впливом двох суспільних чинників. З одного боку, національне каяття призвело до цілої низки гучних процесів над нацистськими злочинцями, у т.ч. і над тими, хто брав безпосередню участь у знищенні єврейського населення на землях сучасної України. На цьому тлі було опубліковано як матеріали цих процесів, що надали найцікавіший історичний матеріал, так і багато відповідних документів каральних органів, створених безпосередньо під час війни.

З іншого боку, стан постійного самокатування є неможливим для існування здорової нації і формування повноцінної людини. Тому з самих часів закінчення війни у Німеччині здійснюються спроби звільнити громадську свідомість від почуття іманентної провини. Радикальним шляхом тут є загальне заперечення факту нацистських злочинів проти людяності, насамперед Голокосту. Але оскільки ця позиція брутально суперечить історичним фактам, доведеним численними джерелами, вона залишається на узбіччі історичної науки. Більш перспективним є, по-перше, локалізація відповідальності виключно на окремих структурах колишнього Рейху (на спеціальних каральних загонах або на СС взагалі), а по-друге, перерозподіл відповідальності з посібниками нацистів з-поміж місцевих жителів окупованих країн. Стосовно нашої теми це призводить до перебільшення ролі саме українських допоміжних формувань, які, згідно з цією концепцією, і виконували основну брудну роботу по знищенню єврейського населення.

Слід мати на увазі, що взагалі західна (в т.ч. єврейська і німецька) історіографія знаходиться під значним впливом англо-американського міфу про Другу світову війну, як таку, в якій «доброчесні сили демократії перебороли злочинний тоталітарний режим». Для нашої проблеми це має наступні наслідки.

По-перше, поза увагою дослідників мають залишатися питання відповідальності союзних держав за Голокост, як внаслідок відмови до і під час війни прийняти єврейських біженців з Німеччини і окупованих нею країн, так і ігнорування закликів до знищення нацистських таборів смерті. Це також призводить до замовчування проблеми відповідальності радянського режиму за знищення єврейського населення України внаслідок відсутності своєчасного інформування і організованої евакуації.

По-друге, до «ворожого стану» автоматично зараховуються всі ті структури і навіть народи, які під час війни намагались вирішити проблему свого національного самовизначення або у співпраці з німцями, або навіть, не співпрацюючи з німцями, протистояли у збройній боротьбі силам союзників. Для загальної історії євреїв під час війни це виключає можливість повноцінного дослідження питань боротьби єврейського національного руху з англійською колоніальною адміністрацією за створення своєї держави у Палестині. Для історії євреїв в Україні це надає можливість і навіть потурає бажанню звинуватити український національно-визвольний рух як відповідальний либонь чи не за всі антиєврейські акції.

За цих умов власне українська історіографія (до якої до недавніх часів можна було відносити виключно західну емігрантську історіографію) опинилась у лещатах зовнішнього (про який йшлося вище) і внутрішнього тиску. Внутрішній тиск був зумовлений прагненням емігрантських організацій, по-перше, реабілітувати в очах світу український національно-визвольний рух і український народ взагалі, а по-друге, перерозподілити історичну відповідальність за справжні міжнаціональні ексцеси, які відбувались на теренах України під час війни.

Стосовно єврейського питання це викликало до життя декілька історичних міфологем. По-перше, вороже ставлення українського народу до євреїв пояснювалось широкою участю євреїв у репресіях радянського режиму взагалі й у створенні штучного голоду на початку 1930-х років зокрема. Для Західної України зріст антисемітизму, згідно з цією концепцією, був зумовлений радісною зустріччю єврейським населенням Червоної Армії у 1939 р. і подальшою співпрацею євреїв з радянськими каральними органами. По-друге, йшло старанне відокремлення власне національних українських збройних формувань від участі у протієврейських ексцесах, відповідальність за які перекладалася на окремих змаргіналізованих представників місцевого населення або допоміжні частини, що склалися зі строкатої потлочі, далекої від національної свідомості. Нарешті, головним засобом у цьому ідеологічному протистоянні було протиставлення трагедії українського народу, уособленням якої був Голодомор, єврейському Голокосту. Треба підкреслити, що такому трактуванню історичних подій сприяла наявна джерельна база, яка складалася пере-

важно зі спогадів учасників українського національно-визвольного руху і документів націоналістичних організацій.

Таким був стан справ, коли п'ятнадцять років тому почалося становлення сучасної історіографії цього питання в Україні. Її формування йде за відсутності сталого національної ідеології, яка хитається в межах від пострадянської до неонаціоналістичної. За цього громадські організації, які мали б перебрати на себе ініціативу створення національної ідеї, переважно знаходяться під значним впливом іноземних ідеологем.

Стосовно нашої проблеми це призвело, в першу чергу, до вкорінення в українському ґрунті російсько-радянських, закордонних єврейських і емігрантських українських історичних міфів. Це було тим простіше, що, як виявилось, громадськість (з урахуванням етнічної приналежності) значною мірою сприйняла радянські антиєврейські і антиукраїнські міфологеми.

Таким чином, ми бачимо сьогодні в Україні, умовно кажучи, єврейську історіографію, яка переймається виключно питаннями Голокосту, у вузькому розумінні цього питання, тобто історією знищення єврейського населення, українську історіографію, яка займається реабілітацією українського населення, і радянську історіографію, яка взагалі всіма цими проблемами не цікавиться. Разом з тим спостерігаються, так би мовити, творчі симбіози різних історичних традицій.

Так, пострадянська єврейська історіографія, по-перше, зосередилась на описуванні героїчних подвигів євреїв у складі Радянської Армії і радянського руху Опору. По-друге, вона ввійшла у творчу співпрацю із закордонною єврейською історіографією і почала активно опрацьовувати тему антисемітизму в українському суспільстві під час війни. В свою чергу, пострадянська українська історіографія, досі ігноруючи події Голокосту, почала, знов-таки у традиціях емігрантської історіографії, розвивати тему участі євреїв у радянських репресіях як передумови антисемітизму часів війни. Окремим напрямком можна вважати спроби загального заперечення факту Голокосту взагалі, або хоча б на теренах України, що можна вважати за переспіви найбільш одіозних напрацювань німецької та української емігрантської історіографії.

Нові напрямки сучасної історіографії в Україні пов'язані насамперед зі спробами створення нової моделі української надетнічної ідентичності західного кшталту. Але поки що ці спроби, які мають бути пов'язані з відкритим міжетнічним діалогом, не знаходять серйозної підтримки як на державному, так і на громадському рівнях. За цих умов особливого значення набувають особисті характеристики кожного окремого дослідника, які або інтегрують його в одну з існуючих історіографічних шкіл, або дають йому можливість йти своїм шляхом. Навіть за цього не можна

обминути вплив, який чинять, у першу чергу, етно-конфесійна самоідентифікація вченого, а подалі його вік, особиста біографія, морально-психологічні властивості тощо. Щодо цього можна констатувати, що ставлення дослідників до подій Другої світової війни можна досить чітко співвіднести з їх соціальними характеристиками. Це не дивно, коли йдеться про результати соціологічних досліджень. Але в нашому випадку це може означати тільки відсутність саме наукового підходу і самопідпорядкування науки «громадському замовленню».

Безумовно, все викладене вище є узагальненням, і, як усяке узагальнення, воно не враховує численних виключень. Але, так чи інакше, ми поки що можемо констатувати наявність великого кола проблем, які до цього часу або взагалі не були об'єктом фахового історичного дослідження, або висвітлювались поодинокими вченими, часто-густо з вкрай ідеологізованих позицій. Серед таких питань історії євреїв України під час Другої світової війни можна назвати наступні:

- єврейське питання і доля євреїв як складова національної (расової) і взагалі гуманітарної політики усіх воюючих сторін;
- доля євреїв порівняно з долею інших етнічних і конфесійних спільнот;
- єврейська релігійна і громадська думка напередодні, в часи і після війни;
- моделі особистої поведінки євреїв на окупованій території: релігійна жертвовність, побутовий фаталізм, переховування, етно-конфесійна мімікрія, співпраця з окупантами, участь у русі Опору тощо;
- юденрат як форма колаборації, що дає додаткові можливості виходу на питання колаборації взагалі;
- власне єврейська партизанка і її взаємини з іншими;
- міжнаціональні взаємини у радянській, українській націоналістичній і польській партизанках;
- побутові міжнаціональні відносини на різних землях України під час війни і їх залежність від численних чинників (релігійних, історико-міфологічних, соціальних, пропагандистсько-ідеологічних тощо).

Все це підтверджує справедливість запропонованої постанови питання. Ми бачимо, що суб'єктивні чинники впливають на:

- вибір теми дослідження;
- відбір історичних фактів;
- трактування історичних подій;
- оцінку історичних явищ і, як результат,
- формування ідеологем.

Коло замикається, суб'єктивізм продукує подальший суб'єктивізм. Безумовно, ми не стоїмо на точці зору класичного позитивізму XIX ст. і розуміємо, що, як писав В. Ленін, «не можна жити в суспільстві і бути вільним від суспільства». Але ж ми також не поділяємо подальшу думку класика марксизму і не вважаємо, що результатом такого розуміння має стати свідомо «партійність» дослідника, тобто історики мають поділитися на «українських», «єврейських», «російських», або «радянських», і «європейських», або «католицьких» і «мусульманських».

Об'єктивний вплив суб'єктивних факторів штовхає нас саме в цьому напрямі. Але на перепоні цьому, по-перше, має стати індивідуальна і колективна наукова рефлексія, а по-друге, наукова спільнота має напрацювати певні механізми, які повинні знівелювати дію суб'єктивних чинників.

Треба усвідомлювати, що подальша суб'єктивізація (і, як кінцевий наслідок, депрофесіоналізація) історичних досліджень найбільш гострих моментів історії України в свою чергу запобігає можливості дійти громадської згоди. Разом з тим вона негативно впливає на імідж історичної науки та істориків як таких, а так залишає їх на узбіччі державного будівництва і громадського життя, не дає набутти відповідного соціального впливу і статусу.